

نقش بافت تاریخی در توسعه گردشگری شهری نمونه موردی محله بالا کفد شیراز

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵

کد مقاله: ۵۱۷۸۲

زهرة احمدی^۱

چکیده

بافت‌های تاریخی شهرها تجسم عینی تمدن و فرهنگ هر جامعه و از بسترهای مناسب جهت دستیابی به شاخصهای مختص خود در فرآیند گفت‌وگو و تعامل بین تمدن‌ها و فرهنگ‌هاست. این بافتها سند عینی و ماندگاری هستند که به صورت امانتی ارزشمند از هنر و فرهنگ گذشتگان برای استفاده کنندگان از نسلی به نسل دیگر منتقل شده‌اند. هر ملتی در طول حیات خود مجموع‌های از ارزش‌ها را کسب میکند که اگر در مسیر تعالی و تکامل و توسعه خود قرار دهد، سبب دوام، بقا و تکامل میشود. بافت تاریخی شهرها به دلیل ویژگی‌های منحصر به فرد و مشخصی که دارند، از سایر مناطق شهر متمایز شده و به همین دلیل نیازمند ملاحظات ویژه هستند. جاذبه‌های گردشگری بافت تاریخی شهرها به عنوان اصلی‌ترین عوامل جذب گردشگر محسوب می‌گردند. که معرفی این جاذبه‌ها می‌تواند نقش مهمی در این راستا داشته باشد. بافت تاریخی شیراز را می‌توان جزو یکی از مهمترین جاذبه‌های شهری در کشور به شمار آورد که جاذبه‌های زیادی از دوران‌های مختلف را در خود جای داده است. وجود محله‌ها در بافت تاریخی این شهر نیز در دل خود جاذبه‌های بسیاری را دارند که هنوز تعداد بشمارای از آن‌ها ناشناخته مانده و با توجه به توسعه گردشگری شهری و رونق آن در این مقاله سعی بر معرفی بناهای یکی از این محله‌ها به نام محله بالا کفد شده است.

واژگان کلیدی: بافت تاریخی، گردشگری شهری، محله بالا کفد، شیراز

۱- کارشناس ارشد باستان‌شناسی (کارشناس حوزه عمران شهرداری شیراز)

امروزه گردشگری به ویژه گردشگری داخلی، جایگاه خاصی را در اقتصاد کشورها داشته و نقش فعال و موثری را در ارتقای ساختار اقتصادی و اجتماعی کشورها دارد. یکی از فضاهای گردشگری که مورد توجه گردشگران قرار گرفته است، فضاهای شهری است. گردشگری شهری دارای ماهیت دو گانه است، به این معنا که از یک سو شهر به معنای اصلی ترین مبدا گردشگران به شمار می آید و دوم اینکه شهر به عنوان مقصد گردشگری مدنظر قرار می گیرد. آنچه مربوط به گردشگری شهری است عموماً شهر را به عنوان مقصد گردشگری مدنظر دارد و در واقع هدف از ورود گردشگر به فضای شهری، یعنی شهر به عنوان مقصد گردشگری است و به قصد بازدید از جاذبه های گردشگری شهر وارد فضای آن می شود. جاذبه های گردشگری در بافت های تاریخی شهرها امروزه نقش بسیار مهمی در جذب گردشگران دارد و به نوعی می توان گفت توسعه گردشگری در شهرها بدون بافت تاریخی امکان پذیر نخواهد بود. شهر شیراز دارای بافت بسیار غنی و مهمی است که می توان جاذبه های گردشگری زیادی در آن مشاهده کرد که امروزه توجه زیادی به آن می شود و در قسمت های مختلف آن نه تنها جاذبه های گردشگری بلکه جاذبه های بسیار دیگری می باشد که می تواند بر توسعه گردشگری شهری کمک کند. محله سنگ سیاه شیراز یکی از مهمترین محله های تاریخی بافت این شهر قلمداد می شود که جاذبه های بسیار مهمی را در دل خود جای داده است. در این مقاله ۱۸ جاذبه گردشگری که در توسعه گردشگری شهر شیراز نقش بسزایی دارد مورد بررسی قرار گرفته است.

۲- گردشگری

یکی از راهکارهایی که میتواند درآمدهای پایداری برای شهر ایجاد کند، توسعه گردشگری با انجام تبلیغات مؤثر است. گردشگری پدیده پیچیده و در حال رشدی است که یکی از مهم ترین فعالیتهای اقتصادی دنیا محسوب میشود. امروزه گردشگری جایگاه خاصی در اقتصاد کشورها داشته و نقش مؤثری را در ارتقای ساختار اجتماعی و فرهنگی کشورها به ویژه کشورهای درحال توسعه ایفا می کند. بر اساس آمار منتشرشده از سوی سازمان جهانی جهانگردی درآمدهای حاصل از گردشگری بین المللی پس از نفت، خودرو، قطعات و لوازم یدکی بالاترین میزان از صادرات جهان را به خود اختصاص داده است (فیروز زارع و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۹) بر اساس گزارش سازمان جهانی جهانگردی در طی شش دهه اخیر، گردشگری دارای رشدی پیوسته بوده و امروزه یکی از بزرگترین بخشهای اقتصادی است که دارای بیشترین میزان رشد در بین سایر بخش ها است.

۳- گردشگری شهری

در طی تاریخ، شهرها کانون توجه فعالیت های مرتبط با گردشگری از جمله اسکان، تفریح، و سایر تسهیلات و خدمات برای گردشگران بوده است. بنابراین، بیشتر فعالیت های مرتبط با گردشگری در شهرها از جمله کلانشهرهای بزرگ متمرکز شده است و گردشگری شهری به منزله مهم ترین و بارزترین بخش گردشگری مورد توجه مجامع دانشگاهی قرار گرفته است به تازگی، گردشگری شهری به دلیل رشد سریع اقتصادی و افزایش درآمدها، به ویژه در کشورهای آسیایی و افزایش رقابت بین کشورها برای بازاریابی توریسم از اهمیت ویژه ای برخوردار است. امروزه، تخمین زده می شود توریسم 6 درصد صادرات کالاها و خدمات جهان را به خود اختصاص میدهد. نواحی شهری به علت جاذبه های تاریخی و فرهنگی، اغلب مقاصد گردشگری مهمی محسوب می شوند. شهرها معمولاً جاذبه های متنوع و بزرگی همچون موزه ها، بناهای یادبود، سالن های تئاتر، استادیوم های ورزشی، پارک ها، مراکز خرید، و مکان های تاریخی دارند که جاذب گردشگرند (پاپلی یزدی ۱۳۸۵: ۸۷) شهرها هم به منزله محل توریست فرست و هم به منزله مقصد توریست پذیر محسوب می شوند. بیشتر شهرها و به ویژه شهرهای قدیمی و پایتخت ها این چنین نقشی را دارند (تقوایی و همکاران، ۲۸:۱۳۹۱) امروزه، گردشگری شهری را یکی از عوامل توسعه اقتصادی، اجتماعی، و رفاهی شهر و شهرنشینان می دانند (موحد و دولتشاه، ۱۳۹۰: ۸۷) توریسم شهری، عوامل متعددی می تواند زمینه ساز جذب توریسم شود که وجود آداب و سنن می تواند یکی از این عوامل باشد (قرخلو، ۱۳۸۵: ۹) با این اوصاف، مراکز شهری، به علت تجمع نهادهای مدنی و زیرساخت های اجتماعی، می توانند محل مناسبی برای جذب و جلب گردشگران داخلی و خارجی محسوب شوند. اهمیت این نوع گردشگری، زمانی که با تاریخ و تمدن یا شرایط ویژه طبیعی آن ناحیه همراه شود، دوچندان شده و با برنامه ریزی های مناسب و بجا به آسانی توانایی تبدیل شدن به قطب بزرگ گردشگری را خواهد داشت (یعفوری و همکاران، ۱۳۹۰: ۶) امروزه، شهرها یکی از مقاصد پرریننده گردشگری جهان اند که هرساله پذیرای میلیون ها نفر گردشگرند. گردشگری شهری امروزه به صورت یک فعالیت مهم درآمده که جریان کارها، اقدام های اجتماعی، و تغییرات فضایی چشمگیری را شکل می دهد (کازس، ۱۳۸۲: ۱۰) فضاهای شهری، به ویژه محدوده بافت های تاریخی و قدیمی، به علت وجود جاذبه های نوستالژیک، معماری،

فرهنگی، و بناهای ارزشمندی که نمادی از شرایط اقتصادی، اعتقادی، و اجتماعی آن دوران است، از مقاصد مهم گردشگری به شمار می‌روند (کردوانی و غفاری، ۱۳۹۰: ۲۰)

۴- بافت تاریخی و توسعه گردشگری

جاذبه های تاریخی شامل مکان های تاریخی و فرهنگی می شوند که از نظر میراث فرهنگی اهمیت بسیاری دارند و به همین دلیل از نظر گردشگران بسیار جذاب و دیدنی اند. مهم ترین این جاذبه ها عبارت اند از اماکن مذهبی و دینی و تجاری مانند مساجد، کلیساها و معابد، و بازارها (حیدری چپانه، ۱۳۸۹: ۴۲) بافت تاریخی از مهم ترین بخش های هویتی هر جامعه محسوب می شود و پیدایش آن پیرو اطاعت از ساختار های اقلیمی و فرهنگ است (فلامکی، ۱۳۸۶: ۳۸۴) مجموعه ای منسجم از معماری، فرهنگ، اقتصاد، و تبدلات اجتماعی یک ساختار شهری با پیشینه تاریخی باعث می شود که بافت های تاریخی به مرور زمان پدید آیند. لازمه این پیدایش اهمیت بخشیدن به اقلیم و توجه به فرهنگ های بومی منطقه است (موحد، ۱۳۸۶: ۴۶) بافت تاریخی با ارزش کالبدی و فرهنگی نهفته در خود بهترین نشانه هویت شهری است. بنابراین، در هویت دادن به شهر، بافت تاریخی نقش مؤثر و بارزی ایفا می کند و در عین حال حیات و رشد این بافت مانع از بی هویتی و فرسودگی شهر از درون شده و توسعه بی رویه آن را محدود می کند (شماعی و پور احمد، ۱۳۸۴: ۲۵) بافت تاریخی شهرها مشخصاتی چون قدمت تاریخی، بافت فشرده، و در هم تنیده دارد. وجود بافت تاریخی متمایز از سایر بافت های شهر بر اهمیت و جذابیت آن شهر می افزاید و کل بافت تاریخی شهر را به منزله یک جاذبه مطرح می کند. بافت تاریخی و فرهنگی بهترین نشانه هویت شهری است. بنابراین، در هویت دادن به شهر نقش مؤثر و بارزی را ایفا می کند و در عین حال حیات و رشد این بافت مانع از بی هویتی و فرسودگی شهر از درون می شود و توسعه بی رویه آن را محدود می کند. بافت های تاریخی و فرهنگی شهرها به منزله بخش های مهمی از شهر، که نشانه فرهنگ و دانش معماری و شهرسازی بومی اند و به منزله جزئی از هویت اجتماعی هر قوم و کشوری تلقی می شوند، جهت جذب گردشگر در بیشتر کشورهای دنیا مورد توجه ویژه قرار گرفته اند. این بافت ها در کشور ما نیز، که از سابقه شهر نشینی کهن و دیرینه ای بر خوردار است، در بردارنده ظرافت و زیبایی و نیز روح خلاق مردمی است که طی سالیان دراز آن ها را طبق سنن، فرهنگ، و نوع معیشت خود به وجود آورده اند. به عبارتی دیگر، بافت قدیمی به منزله هسته اولیه شهر و قسمتی است که نشان دهنده نحوه اندیشیدن و نگرش نیاکان ما به جنبه های مختلف زندگی است و باید مورد توجه ویژه قرار گیرند. بافت های تاریخی و فرهنگی به منزله هسته قدیمی و تاریخی قابلیت های بالفعل و بالقوه فراوانی برای استقبال از گردشگران دارند (کردی، ۱۳۹۰: ۲۰)

۵- بافت تاریخی شیراز

بافت تاریخی از مهمترین بخش های هویتی هر جامعه محسوب می شود که مجموعه ای منسجم از معماری، فرهنگ، اقتصاد و تبدلات اجتماعی یک ساختار شهری را در بر دارد (آزادی، ۱۳۹۴: ۸۹). منطقه تاریخی و فرهنگی شهر شیراز با وسعت تقریبی ۳۷۸ هکتار، بخشی از محدوده مرکزی شهر شیراز را شامل می شود که امروزه منطقه ۸ شهرداری شیراز را تشکیل داده و خود دارای شهرداری مستقل می باشد. این منطقه علاوه بر این که هسته اولیه پیدایش شهر شیراز بوده، در حال حاضر نیز بسیاری از فعالیت های مرکزی تجاری، مذهبی، خدماتی و اداری را در خود جای داده و ظرفیت های بالفعل و بالقوه قابل توجهی جهت رونق فعالیت های سیاحتی، زیارتی، تجاری، فرهنگی و مسکونی دارد (وارثی و دیگران، ۱۳۹۱: ۸۷). بافت تاریخی شیراز تا زمان قاجار دارای محلات مختلفی بوده و کلانترهایی این محله ها را اداره می کردند. فارسنامه ناصری تالیف میرزا حسن فسایی حسینی این محلات را به طور مفصل توضیح داده است. او در این کتاب از محلات درب شاهزاده، سنگ سیاه، لب آب، بالاگفت، اسحق بیگ، سر باغ، سردزک، درب مسجد، میدان شاه، بازار مرغ، صحبت کرده و تعداد جمعیت، بناها و علمای این محلات را شناسایی و توضیح داده است. این بافت با ارزش دارای جاذبه های بسیار مهمی از اوایل اسلام تا دوران قاجار است و نقش مهمی در جذب گردشگران و مسافران دارد.

۶- معانی لغوی و مفهوم محله

محله در محاوره فارسی، یک واحد اجتماعی و محل سکونت اقشاری از مردم است که به ویژه از نظر اجتماعی دارای وجوه مشترک می باشند. محل به عنوان جای حلول، فرود و آمدن گاه، جا و مکان و محله جایی برای نمود عینی آن هاست. در فرهنگ واژگان برنامه ریزی شهری و منطقه ای محله چنین تعریف شده است: "محدوده ای را که ساکنان آن در ارتباط رود رو با یکدیگر زندگی کرده و در ارزش ها و هدف های ویژه، مشترک بوده و در علاقه و خواسته ها هماهنگی دارند، یک مرکز

اجتماعی گویند که محل استقرار شماری از ساختمان‌ها بوده و علاوه بر خانه‌ها دارای تاسیسات عمومی مورد نیاز مانند مدرسه، مرکز خرید، تالار اجتماعات و تاسیساتی برای بهره‌برداری همگانی است. (عامری، ۱۳۸۹: ۱)

"به طور کلی، مفهوم محله می‌تواند از ابعاد مختلف اجتماعی، ذهنی، ادراکی، کالبدی و سیاسی تعریف شود. هر یک از ابعاد مختلف، تعاریف خاص خود را از محله ارائه می‌دهند. از سوی دیگر این تعاریف در جوامع و مقاطع زمانی مختلف می‌تواند متفاوت باشد.

به اعتقاد لینچ محله، منطقه وسیعی است که به دلیل برخورداری از برخی خصوصیات مشترک و خاص، قابل شناسایی است. محله از نظر اداری با دیوار، راه و مرزهای مشخص، از نظر اجتماعی، با ادراک ساکنین محلی، از نظر عملکردی با حوزه‌های خدمات محلی، از نظر زیست محیطی با خصوصیات ترافیکی کیفیت و امنیتی و از نظر زیبایی، با داشتن ویژگی‌های مشخص یا عمر و سن توسعه تعریف می‌شود. اجزاء تشکیل دهنده سیمای محلات مطابق کوبین لینچ گره، مسیر لبه، نشانه، حوزه می‌باشند". در گذشته در بسیاری از طرح‌های شهری مفهوم محله در ابعاد کالبدی و جمعیتی جست و جو می‌شد، اما به تدریج با مطالعه محله‌های قدیمی و دقت در ماهیت محله‌های مسکونی، این دیدگاه ایجاد شد که آنچه موجب شکل‌گیری محله‌ها می‌شود، نه صرفاً ابعاد کالبدی و جمعیتی آن‌ها، بلکه موضوعاتی مانند پیوندهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی یا عوامل از قبیل بستر طبیعی شهر نیز هستند. (غروی الخوانساری، ۱۳۸۵: ۱۸)

۷- محله‌های شیراز در ادوار مختلف

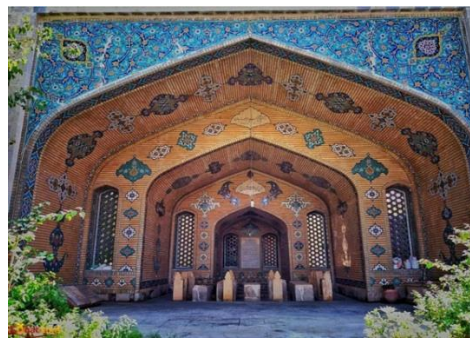
محلات شیراز بر اساس اقوام و گروه‌های محلی و گاه با پشتوانه و حمایت حاکمان مستقر در شیراز شکل و یا تغییر و یا ایجاد شده بودند، زیرا مرسوم بود که هر حاکم با هم قبیله‌گان خود به مناطق تحت فرمان خود می‌رفت تا امور را سرورسازان دهد و از آنجا که یکی از ویژگی‌های نظام قبیله‌ای محدود بودن دایره اعتماد به دیگران بود. لذا طبیعی بود که حاکمان که معمولاً از قبایل مختلف بودند به همراه خود گروه زیادی از هم قبیله‌های خود را به محل حکمرانی آورده و مستقر می‌کردند. این تغییرات و دگرگونی‌ها نشان آن بود که فرهنگ قبیله‌ای در شکل بخشیدن و شکل دادن به محلات شیراز نقشی اساسی داشت و این محلات نظام خود را به ناچار از نظام قبیله‌ای وام می‌گرفتند یا متأثر می‌شدند. محله‌ها در شهر شیراز عمدتاً بر اساس عناصر نمادین واقع در هر محله مانند، باغ، قنات، مقبره یا آرامگاه افراد سرشناس، بازار، مسجد، عناصر حکومتی یا دروازه‌های شهر نامگذاری شده‌اند. نکته قابل توجه در این باره پایداری نام محله‌ها در گذر زمان است. به عنوان مثال نام محله بالاگفت و سردزک از قرن هشتم ق. که کتاب شیراز نامه و شد الازار به اسم آن‌ها اشاره شده تا به امروز یعنی حدود ۷۰۰ سال بدون تغییر باقی مانده‌اند. درباره تعداد محلات شیراز یا نام آن‌ها تا قبل از سده هشتم هجری قمری (دوره اتابکان) در منابع مکتوب اطلاعاتی وجود ندارد. «حمدالله مستوفی» در نزهة القلوب که آن را در سال ۷۴۰ ه. ق به اتمام رسانده، عده محلات شیراز را بدون ذکر نام آنها ۱۷ محله عنوان می‌کند (مستوفی، ۱۳۸۹: ۱۱۴). اما اسامی این محلات را می‌توان تا حدی از خلال کتاب‌هایی که در همان دوره نوشته شده بود، مانند شیراز نامه و کتاب شد الازار به دست آورد (سامی، ۱۳۶۳: ۶۱۱) پس از دوره اتابکان، محله‌ها تاحدی دچار تغییر شده و تعداد تعداد محله‌ها به ۱۹ افزایش پیدا می‌کند (افسر، ۱۳۷۴: ۱۲۰) این ساختار تا دوره صفویه با تغییرات جزئی به صورت قبلی ادامه پیدا می‌کند. در دوره زندیه، کریم خان از این محلات ۱۹ گانه بعضی را درهم ادغام کرده و تعداد آنها را به ۱۱ محل تقلیل می‌دهد (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۹۰۶) نام این محله‌ها از اواخر دوره زندیه تا به امروز به همان نام‌های سابق باقی مانده است که شامل محله‌های «اسحاق بیگ»، «بازار مرغ»، «بالاگفت»، «درب شازده»، «میدان شاه»، «محله درب مسجد»، «سرباغ»، «سردزک»، «سنگ سیاه»، «لب آب»، و «محله بهودیان» می‌باشد.

۸- محله بالاگفت (بالاگفت)

محله بالاگفت یکی از محله‌های بزرگ شیراز محسوب می‌شده است. این محله از سمت شرق به دیوار شهر، از شمال به محله درب شاهزاده، از غربی به محله‌های اسحاق بیگ و لب آب و از جنوب نیز به دیوار شهر می‌رسید. در زمان قدیم در این محله سه دروازه وجود داشته که عبارت بودند از دروازه دولت، دروازه قصابخانه و دروازه خاتون که در زمان کریم خان زند به دلیل کوچکتر شدن حصار شهر، دروازه‌ها هم کمتر و از ۱۱ دروازه به ۶ دروازه کاهش پیدا کرد. فسایی در فارسنامه در مورد این محله می‌نویسد: ((این محله را بالاگفت و بالکت و بالکد گویند و از زمانی که پادشاه عصر کریم خان زند، حصار شیراز را کوچک نمود محله باغ نو و این محله را یک محله فرمود و همه را بالاگفت گفتند)) (۱۳۶۷). در این محله آرامگاه سید علاءالدین حسین (ع)، آرامگاه شیخ روزبهان و مجموعه قوام قرار دارد.

۸-۱- آرامگاه شیخ روزبهان

سلطان العرفا و برهان العلماء و برگزیده عشاق و سرور پاکانش خوانده اند. در جوانی به عراق، کرمان، حجاز و شام مسافرت کرد و مردی صاحب تجربه شد. کتاب صحیح بخاری را نزد حافظ السلفی در اسکندریه آموخت. این شخص از مشاهیر محدثین و فقهای شافعیه بود که از سال ۵۱۱ در اسکندریه متوطن شد و در مدرسه ای که علی بن سلار وزیر الظافر بامرالله خلیفه فاطمی برایش ساخت تدریس می کرد. شیخ روزبهان نیز در آن مدرسه درس خواند. روزبهان دارای بیست و هشت تصنیف در تفسیر و فقه و حدیث و اصول و تصوف است. از جمله تالیف وی می توان به: تفسیر دو کتاب به نام های لطایف البیان فی تفسیر القرآن و عرائس البیان فی حقایق القرآن، در حدیث دو کتاب به نام های مکنون الحدیث و حقایق الاخبار، در فقه یک کتاب به نام الموشح فی المذاهب الاربعه و... اشاره کرد. شیخ روزبهان پنجاه سال در مسجد عتیق مردم را موعظه و ارشاد می کرد. از او شطحیات زیاد نقل کرده اند و او را شیخ شطاح می نامیدند (مهرز، ۱۳۴۸: ۹۵). سامی در خصوص لقب روزبهان می نویسد: ((لقب روزبهان مانند القاب روزبه و بهروز و سالبه می باشد یعنی کسی که امروزش بهتر از دیروز است. تذکره نویسندگان این روزبهان را روزبهان صغیر نوشته اند و روزبهان کبیر اهل مصر و از عرفای نامی قرن ۶ هجری می باشد)) (۱۳۳۷). او در محرم سال ۶۰۶ هجری قمری درگذشت و قاضی شرف الدین بر او نماز گذارد و ابوالحسن کردویه مراسم تدفین را انجام و او را در خانقاه خودش دفن کردند (مهرز، ۱۳۴۸: ۱۷۸). قبر شیخ در محله بالاکفد قریب انتهای شرقی خیابان زند، جایی که امروز به محله در شیخ معروف است، می باشد و وجه تسمیه محله به مناسبت قبر همین بزرگوار است. این محوطه در قدیم یعنی قرن ششم و هفتم هجری در کنار قبرستان قدیمی و معروف باغ نو بوده که خود شیخ رباط بزرگی در آن جا ساخته و بعدا با تبدیل اراضی به خانه ها، مزار شیخ در یک محوطه کوچکی در حدود سی متر مربع قرار گرفت. سنگ قبر شیخ در صدر محوطه قرار گرفته و یک سنگ صندوقی بزرگتری که در حواشی آن نام چهارده معصوم به خط ثلث نوشته شده و در زمان صفویه برای حفظ سنگ قدیم او از اقدامات تعصب آمیز عوام الناس بر روی سنگ اصلی گذارده بودند در همان محوطه و جنب سنگ اصلی قبر گذارده شده و تاریخ وفات شیخ با این عبارت ((فی منتصف محرم سنه ست و ستمائه)) بر روی سنگ نوشته شده است (سامی، ۱۳۳۷: ۲۳۰). ابن بطوطه یکی از جهانگردانی است که از مقبره شیخ دیدن کرده و می نویسد: ((دیگر از مشاهد شیراز قبر شیخ صالح قطب روزجهان (روزبهان) بقلی است که از بزرگان اولیاء بوده، قبر او در مسجد جامعی واقع شده که شیخ در ایام حیات خود خطیب آن جا بوده است (۱۳۳۷)).

شکل ۱- آرامگاه شیخ روزبهان (ماخذ: نویسنده: ۱۴۰۱)

۸-۲- کوچه لک

کوچه لک یکی از مهمترین کوچه های شهر شیراز محسوب می گردد. وجه تسمیه این کوچه به واسطه اقامت این قوم در این محل بوده است. لک ترکیبی از قوم لر و کرد می باشد و به احتمال زیاد در زمان کریمخان زند به شیراز وارد می شوند. با توجه به زادگاه کریمخان که در ملایر همدان بوده می توان او را نیز لک به حساب آورد و با انتخاب شیراز به عنوان پایتخت ایران در زمان زندیه، اقوام و خاندان طرفدار کریمخان به همراه او به این شهر وارد شده اند. اما بعد از غلبه آقا محمدخان بر لطفعلی خان زند، این قوم مورد آزار و اذیت خان قاجار قرار گرفت و بسیاری از آن ها از شیراز کوچ کردند.

۸-۳- بازارچه شاه علی

این بازارچه در کنار سرای افشاریان قرار دارد و علت نامگذاری آن به خاطر وجود امامزاده شاه علی فرزند امام باقر(ع) است که متأسفانه از وضعیت خوبی برخوردار نیست. در این بازارچه مغازه هایی وجود داشته که امروزه تنها یک مغازه و یک شغل در این کوچه هنوز به کار خود ادامه می دهد. مغازه ها عبارت بوده اند از: خاتم سازی، چوب سازی، کفاشی، زغال و نفت فروشی، نانواپی که از سال ۱۳۲۹ تبدیل به لحاف دوزی می شود که هنوز کاربری خود را حفظ کرده است.

۸-۴- نارنجستان قوام

نارنجستان قوام که آن را باغ قوام و بیرونی قوام نیز می‌نامند از جمله بناهای معروف این خاندان می‌باشد که در سال ۱۲۹۰ هجری قمری توسط علی محمدخان (قوام الملک دوم) ساختش شروع و در سال ۱۳۰۵ هجری قمری و در زمان فرزندش محمدرضا خان (قوام الملک سوم) به پایان رسید. این باغ محل حکومت قوام الملک و به دلیل درخت های نارنجی که در آن بوده به نارنجستان معروف شده است (احمدی و دیگران، ۱۳۹۷: ۹۳). ورودی نارنجستان در ضلع جنوبی بنا و شامل یک سردر می‌باشد. در ابتدای ورودی و در ازاره های آن دو سرباز به سبک قاجاری حجاری شده اند و در دست راست آن ها تفنگی قرار دارد و به نوعی نشان دهنده نگهبانان این خانه محسوب می‌شوند. این دو سرباز هر کدام در یک قاب قرار گرفته اند که طرفین آن به صورت گلدان و ستون ماریپیچ حجاری شده و در بالای ستون به صورت برگ کنگری حجاری شده است. سقف ورودی بنا دارای تزئینات آجرکاری صابونکی و کاربندی و در مرکز آن نقش یک شمسه دیده می‌شود و کتیبه ای سنگی با رنگ سرخ فام در بالای ورودی قرار دارد که عبارت ((نصر من الله و فتح قریب)) در وسط آن حجاری شده و در اطراف این کتیبه اشعاری دیده می‌شود که از ((آسوده)) شاعر شیرازی است. تاریخ زیر کتیبه ۱۳۰۵ هجری قمری را نشان می‌دهد. بعد از ورود به حیاط و در وسط ضلع جنوبی طرحی وجود دارد که با کاشی هفت رنگ تزئین شده است. این طرح سه نفر را نشان می‌دهد که لباس قاجاری یا زندی به تن و ظروفی در دست دارند که در یکی از آن ها میوه دیده می‌شود. طرح لباس آن ها به صورت گل و خطوط اسلیمی تزئین شده است. این طرح در ابعادی وسیع تر در ارگ کریمخان و بر روی کاشی هفت رنگ اجرا شده بوده که امروزه چیزی از آن باقی نمانده است. شاید به نوعی کریمخان زند در ارگ خود، برای نشان دادن افرادی بوده که برای او هدیه می‌آورده اند و می‌خواسته به مانند هدیه آورندگان تخت جمشید باشند اما در لباس زندیه و خاندان قوام نیز با اقتباس از این نقش در باغ و خانه خود به نوعی خود را ادامه راه زندیه و هخامنشیان می‌دانسته اند. جلو ضلع شمالی یک حوض قرار دارد که از ۱۰ تکه سنگ ساخته شده است. در چهار گوشه این حوض ۴ نقش از شیر و گاو وجود دارد که یادآور نقش نبرد شیر و گاو در تخت جمشید است. ازاره های ساختمان در این قسمت با ضلع جنوبی فرق دارد و از تکه سنگ های بزرگتری ساخته شده که در سه قسمت حجاری شده اند. طرح ازاره ها در این قسمت از ایران باستان و طرح های حیوانات الهام گرفته است. نبرد شاه و موجود افسانه ای، سرباز هخامنشی، اسب و شیر از جمله طرح های این ازاره ها می‌باشد. بعضی از ازاره ها به صورت مشبک کار شده و نقش آن ها گل و مرغ و درخچه می‌باشد و بالای این ازاره ها در قسمتی مقرنس حجاری شده و در قسمت هایی طرح ((برگ کنگری)) دیده می‌شود. مشبک بودن آن ها به دلیل تهویه و روشنایی زیرزمین بوده که در قدیم از آن جهت نگه داری مواد غذایی استفاده می‌کردند. در این ضلع دو ورودی وجود دارد که کنار هر کدام از آن ها دو سرباز حجاری شده که به مانند ورودی اصلی نارنجستان است. بالای دیوار شمالی ((سنتوری)) یا ((پیشانی بنا)) قرار دارد که بر روی آن ها نقش هایی دیده می‌شود. در سنتوری وسط که سه گنبد را شامل می‌شود در گنبد وسط در بالا دو فرشته وجود دارند که دامنی قرمز رنگ پوشیده و بال هایی رنگارنگ دارند که یک تاج جواهرنشان را با دست چپ خود نگه داشته اند. فلسفه و مفهوم این فرشته بالدار به دوران باستان بر می‌گردد و در بسیاری از آثار این دوره بر روی ((نقش برجسته)) های شاهان ساسانی دیده می‌شود. در تنگ چوگان و یا در طاق بستان کرمانشاه فرشته های بالدار را می‌بینیم که حلقه یا ربوبانی در دست دارند و پادشاهی شاه ساسانی را تایید می‌کنند. اسم این فرشته در دوران باستان ((الیه نیکه)) می‌باشد و به نوعی یک عنصر وارداتی از اروپا است. در عمارت نارنجستان این تصویر نمادی از بخت و اقبالی است که خداوند بر ساکنان این عمارت ارزانی داشته است. در پایین این دو فرشته یک گلدان گل بر زمینه مشکی نقاشی شده و بعد از آن عبارت ((نصر من الله و فتح قریب)) با خط ثلث بر زمینه مشکی نوشته شده است. در پایین این قسمت نقش دو شیر دیده می‌شود که بر پشت هر کدام از آن ها خورشیدی می‌باشد و هر یک از شیرها با دست چپ شمشیری نگه داشته اند و نگاه آن ها رو به بالا و گویی به فرشته ها می‌نگرند. در پایین این نقش نیز یک گلدان گل بر زمینه مشکی نقاشی شده است. زمینه نقش وسط با طرح های گل و اسلیمی تزئین شده است. در دو طرف سنتوری نقشی دیده می‌شود که چند آهو در یک دشت هستند و خانه هایی نیز در نقش سمت راست دیده می‌شود. در دو سنتوری کناری، یک نقش کار شده و آن هم نبرد شیر و گاو می‌باشد که می‌توان نقش اصلی آن را در تخت جمشید مشاهده کرد. در خصوص نقش شیر و گاو و به عبارتی ((گرفت و گیر)) صحبت های زیادی شده است و باز به مانند بسیاری از نمادها از زمان های قبل وارد معماری شده و در هنر و معماری دوران قاجار نیز نقش آفرینی کرده است. گروهی معتقدند نقش شیر و گاو در تخت جمشید نشان دهنده چیرگی و پیروزی بهار بر زمستان و از طرف دیگر برخی معتقدند گاو نشان از ماه و شیر نماد از خورشید است و در این نقش برجسته خورشید بر ماه یعنی روز بر شب غلبه می‌کند و برج اسد بر برج ثور غلبه و بهار شکل می‌گیرد و با خود حاصلخیزی و باروری را می‌آورد. این نقش نیز به نوعی نشان دهنده الهام گرفتن خاندان قوام از دوران قبل از خود بوده است. زمینه این نقش با طرح های گل و اسلیمی تزئین شده است. در ضلع شمالی یکی از بهترین ایوان های خانه های قاجاری شیراز قرار دارد. هنر آئینه کاری، منبت، حجاری و ... در این ایوان به طرز زیبایی کار شده است. راه ورودی به این

ایوان از دو طرف امکان پذیر است. درهای ساختمان به صورت زیبایی منبت کاری شده که چوب آن ها از گردو و درون آن ها از صدف های خلیج فارس استفاده شده است. جلو این ایوان دو ستون سنگی قرار دارد که صیقل داده شده و بالای آن مقرنس حجاری شده است. اتاق آئینه یا شاهنشین سراسر آن آئینه کاری شده و شومینه بسیار زیبایی با سنگ مرمر در دیوار آن و روبروی سه دری حجاری کرده اند. بر روی این شومینه طرحی از تاجگذاری شاهان هخامنشی حجاری شده و در ابتدا و انتهای آن یکی از افراد خاندان قوام و به احتمال زیاد محمدرضا قوام نقش شده و بالای آن نیز به صورت مقرنس حجاری شده است و به نوعی با این کار می خواسته خود را به قدرت هخامنشیان و دنباله رو آن ها مربوط سازد (بازدید میدانی). عمارت شمالی دارای سه طبقه می باشد که طبقه وسط دارای تزئینات بسیار زیبایی است. نارنجستان در دهه ۴۰ از سوی ابراهیم قوام به دانشگاه شیراز واگذار شد و مدت ها دفتر موسسه آسیایی دانشگاه شیراز به سر پرستی آرتور آبراهام پوپ بود که توسط او به موزه تبدیل شد (احمدی و دیگران، ۱۳۹۷).

شکل ۲- نارنجستان قوام (ماخذ: نویسنده: ۱۴۰۱)

۸-۵- خانه زینت الملک

زینت الملک قوامی دختر حبیب الله خان (قوام الملک چهارم) و خواهر ابراهیم خان قوام (قوام الملک پنجم) و همسر فروغ الملک بوده است. زینت الملک زنی مؤمن و خیر بوده و در دهه های محرم مراسم عزاداری و سفره های خیریه در منزلش برپا بوده است. وی بن و کوپن هایی جهت مستمندان آماده نموده که برای تهیه اقلامی نظیر برنج، گوشت، قند، شکر و ... بوده است. ساخت خانه زینت الملک در سال ۱۲۹۰ هـ.ق به وسیله علی محمدخان و همزمان با نارنجستان آغاز شد و در سال ۱۳۰۷ هـ.ق به وسیله محمدرضاخان به پایان رسید. در ورودی خانه زینت الملک معرق کاری شده است و با عبور از هشتی، یک راهرو با زاویه شمال شرقی به حیاط راه می یابد. در حیاط علاوه بر آزاره های سنگی حجاری شده و مشبک، دو باغچه زیبا و حوض بزرگ و کوچک مشاهده می شود. کاشی کاری هفت رنگ هلالی که در پیشانی ساختمان جا گرفته از زیبایی خاص برخوردار است و تصاویر خورشید، دو فرشته، دو شیر شمشیر به دست همراه با آیه ((نصر من الله و فتح قریب)) به چشم می خورد. به جز ایوان بدون سقف در شرق حیاط، در اطراف حیاط ۲۰ اتاق وجود دارد که به یکدیگر راه دارند. ساختمان غربی بنا دارای تالار شاهنشین آینه کاری و گچبری با تصاویر اروپایی است. این ساختمان در سه ضلع دارای زیرزمین بسیار وسیع و گسترده ای است که امروزه از آن به عنوان نگارخانه استفاده می شود. در این موزه تمامی شخصیت های برجسته شیراز به صورت مجسمه برای بازدید مردم در آمده اند (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۲۶۰).

شکل ۳- خانه زینت الملک (ماخذ: نویسنده: ۱۴۰۱)

۸-۶- کوچه سنگ دقاقی ها

این کوچه میان دو بنای نارنجستان و خانه زینت الملک قرار دارد که این دو بنا از زیر این کوچه و توسط یک تونل به یکدیگر متصل می شوند. در خصوص وجه تسمیه این کوچه معتقدند با توجه کارگاه هایی که در این قسمت قرار داشته، صدایی به صورت ((دق دق)) به گوش می رسیده و به همین دلیل این کوچه را سنگ دقاقی ها می گویند. معتقدند در این کوچه کارگاه های برنج کوبی وجود داشته است.

۸-۷- حمام گچینه

حمام گچینه جزو حمام هایی است که امروزه کاربری خود را از دست داده و فعال نیست. این حمام به نوعی در ارتباط مجموعه قوام(نارنجستان و خانه زینت الملک) بوده و مهمانان قوام از این حمام استفاده می کردند.

۸-۸- خانه حاج هاشم

خانه حاج هاشم در محله قوام ها و بعد از خانه زینت الملک قرار دارد. در دوره قاجار این خانه و خانه گوهر الزمان به یکدیگر متصل بودند که در زمان معاصر بین دو خانه کوچه ای ایجاد و از یکدیگر جدا شدند. به اعتقاد برخی این خانه متعلق به حاج هاشم پدر حاج ابراهیم خان کلانتر بوده و شاید کلانتر شیراز در این خانه دیده به جهان گشوده باشد. در دوره قاجار این خانه به پیشکار قوام ها می رسد و در این خاندان باقی می ماند و چند سال قبل که به مالکین خصوصی فروخته می شود. این خانه به مانند خانه زینت الملک و نارنجستان به موزه تبدیل شد. موزه فرش چند سالی در این خانه برگزار و در حال حاضر بسته شده است.

۸-۹- خانه گوهرالزمان

خانه گوهرالزمان متعلق به خواهر زینت الملک بوده است. همانطور که گفته شد این خانه و خانه حاج هاشم به یکدیگر ارتباط داشتند که با ایجاد کوچه از یکدیگر جدا شدند. امروزه این خانه زیبایی گذشته را ندارد اما از بقایای این خانه می توان به زیبایی و عظمت آن پی برد. امروزه این خانه تزئینات قابل توجهی ندارد.

۸-۱۰- کوچه ساعت

کوچه ساعت یکی از گذرهای کوچه سنگ دقاقی ها به شمار می رود. در قدیم طاقی در این کوچه وجود داشته و ساعتی بالای این طاق نصب شده یوده که امروزه از هر دوی آن ها خبری نیست و متأسفانه تخریب شده است. برخی معتقدند بعد از تخریب شکل اولیه کوچه، ساعت آن به حرم سید علاءالدین حسین(ع) منتقل و در برج ورودی این حرم نصب شده است. در این کوچه خانه حاج هاشم و خانه گوهرالزمان قرار دارد.

۸-۱۱- حمام حاج هاشم

حمام حاج هاشم یکی از بناهای مهم محور قوام محسوب می شود. این حمام بعد از طاق ساعت و در کوچه حکیم السلطنه قرار گرفته است. طاق ساعت بین خانه گوهرالزمان و حمام قرار داشته که امروزه اثری از آن باقی نمانده و اعتقاد بر این است که بالای این طاق ساعتی قرار داشته است. حمام در حال حاضر کاربری خود را از دست داده و در ورودی آن که در ضلع غربی واقع شده مسدود می باشد. این حمام نیز توسط حاج هاشم ساخته شده است.

۸-۱۳- مسجد قوام

مسجد قوام که امروز به مسجد امام سجاده(ع) معروف است یکی از بناهای ساخته شده توسط حاج محمود پدر حاج هاشم می باشد. این مسجد در خیابان لطفعلی خان زند و روبروی حسینییه قوام واقع شده است. بر طبق کتیبه سنگی که در شبستان مسجد قرار دارد باید ساخت این مسجد را به دوره صفوی و زمان شاه عباس اول رساند. بر طبق این کتیبه که اشعاری در مدح ائمه دارد سال ۱۱۱۸ ه.ق را نشان می دهد و در پایین کنار سال کتیبه نام حجار نوشته شده که قسمتی از آن خراب شده است. این شبستان دو کتیبه سنگی دارد. به اعتقاد یکی از اهالی محل قدمت مسجد به ۳۰۰ سال قبل می رسد و شخصی به نام میرزا رضا بزاز آن را ساخته است که از زندگی او اطلاعاتی در دسترس نیست. بر طبق منابع قبل از به دنیا آمدن حاج ابراهیم خان کلانتر در سال ۱۱۵۸ ه.ق خاندان او حدود ۳۰۰ یا ۴۰۰ سال در شیراز اقامت داشته اند. با توجه به اینکه این خاندان از نفوذ زیادی برخوردار بوده اند و با توجه به ساخت مدرسه هاشمیه توسط حاج محمود می توان ساخت این مسجد را به او نسبت داد اما بنای مسجد در زمان حیات او

به اتمام نرسید و تکمیل بنا را حاج هاشم انجام داد و شاید این مسجد نیز به مانند مدرسه هاشمیه که حاج محمود تاجر به نام پسرش هاشمیه نامگذاری کرد هم مسجد هاشمیه و یا مسجد حاج هاشم بوده که در گذر زمان به مسجد قوام به دلیل حضور خاندان قوام در این محله و سپس مسجد امام سجاده (ع) نامگذاری شده باشد. این مسجد دارای دو در ورودی در قسمت جنوب و غرب است. درب قسمت جنوبی شامل کاربردی و با کاشی هفت رنگ و با طرح اسلیمی تزئین شده است. بر روی کاشی ها دو عبارت درج شده که یکی تجدید بنا را در سال ۱۳۵۰ نشان می دهد و در آخر نام ((فغفوری)) نوشته شده که خطاط و یا کاشی کار بنا بوده است (حکمت نیا و احمدی، ۱۳۹۵: ۱۲۰).

شکل ۴- مسجد امام سجاده (ع) (ماخذ: نویسنده: ۱۴۰۱)

۸-۱۳- حسینیه قوام

حسینیه یا مدرسه قوام توسط میرزا علی اکبر قوام الملک در سال ۱۲۷۳ ه.ق ساخته شد. سردر مدرسه کاشیکاری و کتیبه ای بالای آن قرار دارد که اشعاری در وصف قوام الملک بر روی آن نوشته شده است. بعد از در ورودی یک هشتی وجود دارد که سمت راست آن دری وجود دارد که به حسینیه راه دارد. در این حسینیه محرابی وجود دارد که کاشیکاری شده و داخل حسینیه ستون هایی قرار دارد که معماری آن ساده کار شده است. بعد از حسینیه، مدرسه قرار دارد که در ضلع شمالی طاقنمایی کار شده که با کاشی تزئین شده است. دور تا دور حیاط حجره هایی برای طلاب در نظر گرفته شده که هم اکنون نیز طلاب در این مدرسه مشغول درس هستند و هنوز تدریس در این مدرسه ادامه دارد. در ضلع جنوبی حیاط تالاری دو طبقه وجود دارد که دو ستون یکپارچه جلو آن قرار دارد. در طبقه بالا شاه نشین هایی وجود دارد. در گرداگرد حسینیه در زیر رخ بام ها اشعار مذهبی بر روی کاشی نوشته شده است. معماری مدرسه برگرفته از مدرسه آقا باباخان است (حکمت نیا و احمدی، ۱۳۹۵: ۹۸).

۸-۱۴- مدرسه هاشمیه

این مدرسه بعد از مسجد امام سجاده (ع) قرار دارد. این مدرسه به احتمال فراوان توسط حاج محمود ساخته شده و به نام پسرش حاج هاشم نامگذاری و به هاشمیه معروف شده است. ورودی بنا در ضلع جنوبی قرار دارد که تزئینات آن در طول زمان از بین رفته است. این مدرسه کاربری خاصی ندارد و در حال مرمت می باشد.

۹- بحث و نتیجه گیری

گردشگری شهری را یکی از عوامل مهم توسعه اقتصادی-اجتماعی و رفاهی شهر و شهرنشینان می دانند. امروزه شهرها یکی از پر جاذبه ترین مکان های گردشگری به حساب می آیند که در این راستا مسیرهای گردشگری شهری می تواند نقش مهمی در شناسایی و معرفی جاذبه های یک شهر داشته باشد. شهر شیراز دارای جاذبه های فراوانی است که می توان به محله قوام ها اشاره نمود که توسط خاندان قوام از دوره زند تا قاجار را شامل می گردد و نقش مهمی در شهرسازی این دو دوره داشته است. علاوه بر بناهایی که توسط این خاندان در این محله (شامل قسمتی از محله اسحق بیگ و بالاگفت) وجود دارد جاذبه های دیگری نیز در این مسیر حائز اهمیت می باشد که با شناخت آن ها می توان به توسعه گردشگری شهری کمک فراوانی نمود. مسیر محله قوام ها دارای ۲۰ جاذبه گردشگری است که البته بسیاری از بناهای این مسیر نیز در طی دوران گذشته از بین رفته است. با طراحی مسیرهای گردشگری شهری می توان در توسعه این گردشگری و معرفی جاذبه های شناخته شده و ناشناخته شده شهر شیراز کمک شایانی نمود.

منابع

۱. افسر، کرامت اله، ۱۳۷۴. تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی ایران
۲. احمدی، م، و دیگران. ۱۳۹۷. معماری و نقش آن در صنعت گردشگری (نمونه موردی: نارنجستان قوام)، دومین کنفرانس بین المللی علوم و مهندسی، آلمان
۳. پاپلی یزدی، محمد حسین. سقایی، مهدی (۱۳۸۵). گردشگری ماهیت و مفاهیم، تهران: سمت
۴. تقوایی، مسعود و همکاران (۱۳۹۱). " عوامل موثر بر توسعه گردشگری شهری کرمانشاه"، فصلنامه جغرافیا، انجمن جغرافیای ایران، س ۱۰، ش ۳۲
۵. حیدری چپانه، رحیم (۱۳۸۹). مبانی برنامه ریزی صنعت گردشگری، انتشارات سمت
۶. حسینی فسایی، میرزا حسن، ۱۳۷۸، فارسانه ناصری (جلد دوم). تصیح و تحشیه از: منصور رستگار فسایی، چاپ دوم، تهران: چاپخانه سپهر
۷. حکمت نیا، امیر حسین، محمد رضا احمدی. ۱۳۹۵. معماری قوام از عصر زندیه تا قاجار و تاثیر آن در توسعه گردشگری شهری، کنگره بین المللی معماری گردشگری و توریسم، امارات
۸. سامی، علی. ۱۳۶۳، شیراز شهر جاویدان. چاپ سوم، شیراز: انتشارات لوکس (نوید)
۹. شمعی، علی. پور احمد، احمد (۱۳۸۴). بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علوم جغرافیا، تهران: دانشگاه تهران
۱۰. عامری، عطیه ۱۳۸۹؛ طراحی مرکز محله دو لاب تهران، پایان نامه؛ دانشکده معماری
۱۱. غروی الخوانساری، مریم ۱۳۸۵. نگاهی به انگاره محله و پیشنهاد یک راهکار. دو فصلنامه صفا، سال پانزدهم، شماره ۴۳
۱۲. فلامکی، محمد منصور ۱۳۸۴. نوسازی و بهسازی شهری، تهران: سمت
۱۳. قرخلو، مهدی ۱۳۸۵. جغرافیای جهانگردی و برنامه ریزی اوقات فراغت، تهران: جهاد دانشگاهی
۱۴. کازس، ژرژ؛ فرانسوا، پوتیه ۱۳۸۲. بررسی اثرات اقتصادی و فرهنگی توسعه جهانگردی از دیدگاه ساکنان"، فصلنامه مطالعات جهانگردی، ش ۳
۱۵. کردوانی، پرویز؛ غفاری، ونوس ۱۳۹۰. " توریسم و رویکرد نوسازی در بافت های تاریخی شهری، نمونه موردی؛ اصفهان"، جغرافیای سرزمین، س ۸، ش ۳۰
۱۶. کمالی سروستانی، ک. ۱۳۸۷. دانشنامه آثار تاریخی فارس، انتشارات بنیاد فارس شناسی شیراز
۱۷. کردی، محمد ۱۳۸۱. " برنامه ریزی توریسم شهری با تاکید بر توسعه پایدار، نمونه موردی شهر تبریز"، رساله کارشناسی ارشد شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، تهران
۱۸. مستوفی، حمدالله، ۱۳۸۹. نزه القلوب. تصیح و تحشیه: گای لسترنج، تهران: انتشارات اساطیر
۱۹. مهرراز، رضا. ۱۳۸۴. بزرگان شیراز، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی
۲۰. یغفوری، حسین و همکاران ۱۳۹۰ " راهبردهای گردشگری در ایران و تاثیر آن بر اقتصاد کلانشهرها....، اولین کنفرانس اقتصادی شهری ایران، آذرماه، دانشگاه فردوسی مشهد